

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Republiek op drift? Le Petit Journal, Le Temps en de republikeinse kritiek op de Franse democratie, 1887-1893

Janssen, J.A.

Citation

Janssen, J. A. (2023, February 16). *Republiek op drift?: Le Petit Journal, Le Temps en de republikeinse kritiek op de Franse democratie, 1887-1893*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3563934>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3563934>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Conclusie

Ongemakkelijke omhelzing

Als iets duidelijk is geworden aan de hand van de bestudeerde politieke commentaren, dan is het wel het ongemak of zelfs de frustratie die *Le Petit Journal* en *Le Temps* voelden over de manier waarop de democratie binnen de Franse Derde Republiek eind negentiend eeuw functioneerde. Wellicht is het te sterk uitgedrukt om de verhouding van de kranten tot het regime als verstandshuwelijk te karakteriseren, maar van een klakkeloze aanvaarding was bepaald geen sprake.¹ Het illustreert de reikwijdte van de antiparlementaire stroom in het Franse eind-negentiende eeuwse publieke debat, waar ook republikeinse kranten niet ongevoelig voor waren. Dat publieke debat bevatte door politieke vijanden gedeelde noties over het systeem, die voortkwamen uit wijdverbreide onvrede. Die onvrede had echter niet dezelfde bron. Voor de tegenstanders van het regime kwam zij voort uit ideologische afkeer of haat; aan de republikeinse kant vooral uit teleurstelling over de on vervulde verwachtingen. Maar zoveel vertrouwen als *Le Petit Journal* en *Le Temps* hadden in de kracht van het Franse leger, in de onverstoorbaarheid van de gewone Fransen en in het echte Frankrijk en zijn natuurlijke hulpbronnen, zoveel strenger was hun oordeel over het politieke personeel, dat door zijn tekortkomingen – gebrekkige politieke zeden danwel zwak leiderschap, corruptie en afwezigheid van een stevige notie van het nationale belang – verantwoordelijk werd gehouden voor zowel het boulangisme als het Panamaschandaal. Zoals de journalist Robert de Jouvenel in 1914 al opmerkte in zijn boek over de Derde Republiek: ‘Frankrijks krachten zijn intact, het zoekt instituties.’²

Oerzonde

Al dan niet vergezeld van een roep om robuuste regering, vruchtbare politiek of sterk leiderschap, benadrukte zowel *Le Petit Journal* als *Le Temps* veelvuldig de afwezigheid van een werkelijk nationale, patriottische politiek: een politiek die in het rationeel en objectief te bepalen nationale belang was. *Le Temps* zwoer zelfs expliciet dat het zich in zijn politieke commentaren alleen daardoor liet leiden. Maar hoewel het uitvoeriger dan *Le Petit Journal*

¹ Waarbij de populistische tendens van *Le Petit Journal*s kritiek tijdens de Panamacrisis in zekere zin de ‘inherente verbinding tussen populisme en democratie’ onderstreept. Zie te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme*, 245.

² ‘La France, dont les forces sont intactes, cherche des institutions.’ Geciteerd uit: De Jouvenel, *La République des Camarades*, 268.

inging op de concrete politiek die het wenste te zien, was ook *Le Temps*' kritiek grotendeels verbonden aan het vermeende ontbreken van een solide conceptie van het nationaal belang bij het republikeinse establishment in regering en *Chambre*, en van de politieke opstelling die dit belang vereiste.

Tot op zekere hoogte was dit standpunt typisch voor de negentiende eeuw.³ Maar in de Franse context wijst het verlangen naar een waarlijk eensgezinde, nationale politiek ook op iets anders. Rosanvallon spreekt in dit verband van de 'horizon van unanimiteit' ('l'horizon de l'unanimité') die impliciet aanwezig zou zijn in de Franse notie van democratie.⁴ Samen met de veronderstelde eigen onpartijdigheid waar met name *Le Petit Journal* zich op liet voorstaan maar waar ook *Le Temps* van uitging, hintte de dringende roep om een nationale politiek voorts op een ander aspect van de Franse democratie. Daarin zijn, zoals Rosanvallon stelt, het verlangen naar eenheid en harmonie en de nadruk op wat democratie moet zijn of dient uit te drukken – sentimenten die haar juridische worteling vergezelden – sterker dan waar dan ook verbonden met de werkelijk bestaande democratie. De Franse democratie is 'permanent georiënteerd naar het beeld van een gemeenschap zonder klassen, persoonlijke conflicten of misverstanden, bevrijd van alle claims van het verleden, eeuwig toegewijd aan de viering van zijn eigen eenheid.'⁵ Of zoals het eerste artikel van de paragraaf over publieke machten van de Constitutie van 1791 luidde, 'sovereiniteit is één, ondeelbaar, onvervreemdbaar en onverjaarbaar. Zij behoort toe aan de natie: noch enig deel van het volk noch enig individu kan zich haar uitoefening toeëigenen.'⁶ Deze aspiratie – of oerzonde – die knipoogt naar Rousseaus idee van de algemene wil en zijn notie van vertegenwoordiging als dominantie van deelbelang boven het algemeen belang, zou de aanvaarding van het pluralisme in Frankrijk hebben belemmerd.⁷

³ Vgl. Te Velde, *Sprekende politiek*, 267.

⁴ Rosanvallon, *La légitimité démocratique*, 10-11.

⁵ Het hele citaat: 'La démocratie française est en permanence aspirée vers l'abstraction comme forme achevée de l'idéal politique: celui d'une société sans classes, sans conflits de personnes, sans malentendus, débarrassée de toutes les adhérence du passé, éternellement consacrée à célébrer son unité.' Geciteerd uit: Rosanvallon, *Le Sacre du citoyen*, 293.

⁶ 'La Souveraineté est une, indivisible, inaliénable et imprescriptible. Elle appartient à la Nation; aucune section du peuple, ni aucun individu, ne peut s'en attribuer l'exercice.' Geciteerd uit: Pierre Rosanvallon, *L'État en France de 1789 à nos jours* (Parijs 1990) 84. Volgens Rosanvallon heeft deze voorstelling van soevereiniteit de vorming van een conceptie van het nationaal belang belemmerd (86). In deze context kan ook *Le Temps*' afwijzende houding tegenover deelverkiezingen worden gezien: die zouden verhinderen dat het electoraat zijn wensen als eenheid kenbaar maakte. Zie *Le Temps*, 30 januari 1892.

⁷ Rosanvallon, *Le Sacre du citoyen*, 293; Jean-Jacques Rousseau, *Du contrat social ou principes du droit politique* (Amsterdam 1762; Parijs 1977). Volgens Rosanvallon loopt er een illiberale stroom door verschillende gebieden van de Franse cultuur, die tot uiting komt in een kritiek op politieke partijen, afwijzing van economische concurrentie en wantrouwen jegens sociale verschillen of verdeeldheid. *Le Temps*' commentaren illustreren echter dat deze geen ondeelbare drie-eenheid vormden. Over Rousseau's idee van de algemene wil, zie, Rosanvallon, *Le Sacre du citoyen* 166-167.

Het is deze moeizame acceptatie van pluralisme die ten grondslag ligt aan *Le Petit Journal* en *Le Temps*' voorstelling van de afwezigheid van een politiek in het algemeen belang. Zij is echter ook indicatief voor een van de meest prominente aspecten van de Franse politieke cultuur, namelijk het streven naar eenheid en consensus door een politieke herschepping van sociale verbondenheid.⁸ Verlichtingsthema's als onderwijs, rationele vaststelling van het algemeen belang en de macht van de rede conflicteren hier met het algemeen kiesrecht als uitdrukking van sociale eenheid en algemeenheid en politieke participatie. Ieders stem moet worden gehoord, ieders belang op de een of andere manier geaccommodeerd. Rosanvallon refereert in dit verband aan het fundamentele dualisme van het republikeinse gedachtegoed.⁹

Uiteraard doen deze theoretische reflecties over de filosofische wortels van de bestudeerde republikeinse kritiek weinig af aan de historisch reëel bestaande problemen van de Franse Derde Republiek. Het waren immers niet de hoogstaande aspiraties van de Franse democratie die het politieke tumult van de jaren 1880 en 1890 veroorzaakten. Er waren instabiliteit van regeringen, corruptie en verregaande polarisatie in pers en politiek. Maar voor *Le Petit Journal* en zeker voor *Le Temps* waren deze kwalen niet symptomatisch voor een gemankeerd systeem. Eerder illustreerden ze de kloof tussen aan de ene kant de institutionele democratische infrastructuur en anderzijds de vereiste mentaliteit en politieke geschiktheid van het personeel om die democratie behoorlijk te laten functioneren.

Veerkracht

Afgezien van een verschil door een ander genre en temperament vormde de politieke kritiek bij zowel *Le Petit Journal* als *Le Temps* een integraal onderdeel van de journalistiek. Inhoudelijk onderstrepen de bevindingen de mate van polarisatie van het Franse politieke landschap in de jaren 1880 en 1890.¹⁰ Maar behalve op grote, al dan niet impliciete verwachtingen en onverenigbare democratische idealen wijst de republikeinse kritiek die in dit onderzoek voor het voetlicht is gebracht ook op iets anders: de veerkracht die de kranten de democratie toedichtten. *Le Petit Journal* noch *Le Temps* spaarde haar immers of aarzelde om de tekortkomingen van het Franse vertegenwoordigende regime te benoemen, hoewel

⁸ Rosanvallon, *Le Sacre du citoyen*, 294.

⁹ Ibidem, 449. Rosanvallon merkt op op hoezeer de nadruk op rationalisme verbonden is met een epistemologie of kennisleer waarin persvrijheid en onderwijs als voorwaarden gelden voor het voortbrengen van sociale waarheid (*évidence*). Hiermee botst het idee van de algemene wil (zie 158-160).

¹⁰ Vgl. Weber, *France, Fin de Siècle*, 125.

laatstgenoemde krant er nog wel expliciet voor waarschuwde de democratie niet op te zadelen met al te hevige kritiek: die kon haar immers wel eens fataal worden.

Een en ander roept de vraag op of de kranten net zo uitgesproken waren geweest in hun kritiek als ze niet tegelijkertijd een rotsvast vertrouwen koesterden in het bestel en in de Republiek? Hadden ze dezelfde dingen geschreven als ze daadwerkelijk hadden gemeend dat de liberale democratie op instorten stond? Het valt te betwijfelen. We kunnen daarom het gebrek aan enthousiasme voor de republikeinse instituties benadrukken, maar net zo goed het vertrouwen in de veerkracht van het Franse politieke systeem dat de geuite kritiek bij zowel *Le Petit Journal* als *Le Temps* veronderstelde. Ondanks het boulangisme en de Panamacrisis en ondanks de vijanden die op de loer lagen werd het republikeinse bestel kennelijk in staat geacht om ook nog eens een flinke dosis kritiek van principiële medestanders te absorberen.

Terecht, zou de historicus met wijsheid achteraf kunnen zeggen. Maar in de jaren 1887-1893 was dit verre van evident. Zeker in de tweede helft van de jaren 1880 was het antiparlementarisme wijdverbreid en leek het bestel door de voortdurende rondedans van ministers en regeringen fragiel.¹¹ Het feit dat dezelfde ministers vaak terugkeerden en er ook wat betreft hoge ambtenaren sprake was van een zekere continuïteit – wat op meer stabiliteit duidt dan destijds werd aangenomen – zegt weinig over hoe de werkelijkheid werd ervaren. Het is te makkelijk om in dat verband met een beschuldigende vinger naar de pers te wijzen; het was dikwijls dankzij diezelfde pers dat bijvoorbeeld schandalen überhaupt naar voren kwamen en dat ze aanleiding konden geven, zoals bij Panama, tot een fundamenteel maatschappelijk debat. Bovendien had een krant als *Le Petit Journal* in de kern gelijk: er wás grootschalige corruptie, het systeem met de nabijheid van politiek, pers en zakenleven deugde niet.

Zoals we in hoofdstuk één zagen, was de politiek in de Derde Republiek volgens Agulhon te ingewikkeld in het parlement, te ongenueanceerd in crisistijd. Ook Rudelle benadrukt een bepaalde onverbiddelijkheid of absoluut karakter van de politiek, die volgens haar erg ideologisch was en daarom ongeschikt voor compromissen, en refereert in dat verband aan Frankrijk als een land dat de inspiratie vormde voor grondwetten over de hele wereld, maar zelf met een bevolking zat waarvan een deel de instituties afwees: ‘een uitzonderlijk geval tussen alle grote Westerse democratieën.’¹² Met zijn referenties aan de Franse historische connotaties van de term democratie gaat ook Rosanvallon die kant op. En

¹¹ Mayeur, *La vie politique*, 119-120.

¹² Vgl. Agulhon, *La République*, I, 68 en 73; voor de moeilijkheid van compromissen, zie Rudelle, *La république absolue*, 288-291. Het citaat (‘un cas exceptionnel parmi toutes les grandes démocraties occidentales’) is afkomstig uit de digitale editie van het boek (aldaar 5-6).

ook Lehning onderstreept in zijn beschrijving van het dubbele gevaar dat Boulanger vormde voor het bestel, zowel via zijn kritiek op de bestaande republikeinse democratie als via de voor die tijd moderne organisatie van zijn politieke campagne; de onbuigzaamheid van het republikeinse establishment waar het de specifieke notie van democratie betrof.

De zwaktes van dat politieke bestel waren reëel. Hun taxatie ervan daargelaten, in onderlinge samenhang bezien stellen *Le Petit Journal* en *Le Temps* zo'n beetje al die zwaktes aan de kaak. En zoals ook Mayeur stelt: je kunt de Derde Republiek niet in een vacuüm bestuderen; een historische blik is geboden.¹³ Vanuit die blik geredeneerd moet worden benadrukt dat het ontwerp van het parlementaire systeem van de Derde Republiek in de eerste plaats een reactie vormde op hetgeen voorafging, het Tweede Keizerrijk, terwijl het bovendien een vorm kreeg die was ingegeven door de praktijk van de jaren 1870 en 1880. Die vorm kan weer niet los worden gezien van de politieke realiteit: aan tegenstanders geen gebrek.

Zonder afbreuk te doen aan voornoemde historici valt echter te stellen dat een deel van de problemen niet zozeer samenhang met filosofische of feitelijke eigenaardigheden van 'het Franse geval', als wel met de beperkingen van de vertegenwoordigende democratie als zodanig, waarvan zoals opgemerkt de nadelen begonnen te verschijnen.¹⁴ Zoals theoreticus van de democratie Bernard Manin stelt was het parlementarisme, dat hij beschouwt als de eerste fase van de vertegenwoordigende democratie, uit zijn aard elitair, omdat alleen notabelen beschikten over de middelen en bekendheid om zich verkiesbaar te stellen, terwijl afgevaardigden niet per se de spreekbuis van hun kiezers waren, maar stemden volgens hun eigen overtuiging, om een echte discussie te faciliteren.¹⁵

Die echte, op de inhoud van onderwerpen toegespitste discussies bleven vanwege het ideologische karakter van het debat dikwijls uit, en de vele kabinetswissels speelden in de publieke perceptie een prominente rol, terwijl een directe betrokkenheid van burgers door het republikeinse bestel werd uitgesloten. Zelfs met het wél typisch Franse caesarisme was er nog sprake van vormen van directe of plebiscitaire democratie, al diende die vooral ter bekrachtiging van de dictatuur. Met name de herinnering aan het beroep op volkssoevereiniteit door Napoleon III, die politieke legitimiteit ontleende aan instemming of goedkeuring door de bevolking, lag nog vers in het geheugen.¹⁶

¹³ Mayeur, *La vie politique*, 9.

¹⁴ Te Velde, *Sprekende politiek*, 207-208.

¹⁵ Bernard Manin, *Principes du gouvernement représentatif* (Parijs 1995; 2012) 259-264.

¹⁶ Mede om deze reden gold het Tweede Keizerrijk volgens Osterhammel als een modern regime. Osterhammel, *The Transformation of the World*, 590-591.

In de jaren 1880 van de Derde Republiek nam het publiek vooral geruzie waar, al was de verregaande, door republikeinen ingestelde persvrijheid wellicht de belangrijkste reden dat dat überhaupt kon worden geregistreerd. Hoewel Boulangers persoonlijke staat van dienst en het in die tijd populaire revanchisme in dit verband niet mogen worden vergeten, lag een belangrijke reden voor zijn politieke opkomst in het feit dat zijn retoriek over graaiende, met zichzelf bezig zijnde politici een snaar raakte. Hij profiteerde van een algemene onvrede over het parlement – politieke legitimiteitscrises faciliteren de opkomst van het populisme – dat vooral met zichzelf bezig leek terwijl het economisch niet goed ging. Boulanger legde de vinger op de zere plek en hekelde het verval van Frankrijk, en in de Kamer de vertegenwoordiging ‘‘die zich noodlottigerwijs tot in het oneindige verdeelt’’: een bezwaar dat nog vaak zou worden herhaald, zowel binnen als buiten Frankrijk, en dat ook de gemiddelde Nederlandse kiezer anno 2022 niet vreemd in de oren zal klinken; een verdeeldheid waar het populisme de projectie van eenheid tegenover zet.¹⁷ Termen als democratie en landsbelang zijn bovendien normatief: ze vallen niet los te zien van ideologische overtuiging. Boulanger contrasteerde Republiek en democratie met oligarchie en parlementarisme. Die laatste twee fenomenen hoorden wat hem betreft bij elkaar.

Ondanks hun eigen bezwaren sprak uit de politieke kritiek van *Le Petit Journal* en *Le Temps* echter op een fundamenteel niveau een impliciet vertrouwen in het politieke systeem, althans in de weerbaarheid daarvan. Dat vertrouwen lag niet per se voor de hand en zou bovendien broodnodig blijken, want terwijl de Franse Derde Republiek het volhield, gaven ook de vijanden van het parlementaire bestel niet toe. Dat bestel, schreef de ene vooraanstaande historicus (Marc Bloch) in 1934 aan de andere (Lucien Febvre), was een ‘afschuwelijke en kinderachtige mengeling van slapheid, valse gemoedelijkheid, slechte werkethiek en een totaal gebrek aan intelligentie.’¹⁸ Zo beschouwd is het zeventigjarig bestaan ervan een opmerkelijke prestatie.¹⁹

¹⁷ Of, in het geval van Boulanger: twee grote politieke blokken of partijen die elkaar de macht betwisten.

¹⁸ ‘A horrible and puerile mixture of flabbiness, false chumminess, bad work habits, and total lack of intelligence.’ Geciteerd uit: Eugen Weber, *My France. Politics, Culture, Myth* (Cambridge MA en Londen 1991) 249.

¹⁹ Philip Nord beschrijft een sterk gewortelde republikeinse politieke cultuur als nalatenschap van de republikeinse beweging die midden negentiende eeuw begon en werd gevoed door de vrijmetselarij, de handel, het liberale protestantisme, het liberale jodendom, de advocatuur en de kunsten (Nord, *The Republican Moment*, 250, 253 en passim).

Slotbalans

In feite vallen er op basis van het verrichte onderzoek meerdere conclusies te trekken. De eerste is dat de politieke kritiek van de republikeinse kranten *Le Petit Journal* en *Le Temps* niet incidenteel was, maar dat zij gedurende de jaren 1887-1893 aanhield. De opeenvolgende regeringen, noch de *Chambre des Députés* danwel de parlementaire democratie als geheel werd daarbij gespaard. Zeker tijdens de boulangistische en de Panamacrisis was het kritische commentaar van de kranten – belangrijke stemmen binnen het Franse republikeinse publieke debat – overvloedig en fundamenteel. Maar de kranten zaten daarin zeker niet steeds op één lijn: deels ging de kritiek zelfs in een heel andere richting.

De tweede conclusie betreft de hoofdthema's van de politieke kritiek. Waar beide kranten – die niet in alles even consequent waren – het disfunctioneren van de *Chambre* aan de kaak stelden, dat wil zeggen de lege discussies, zinloze agitatie, lange interpellaties, persoonlijke rivaliteiten en het groepsbelang dat het algemeen belang te vaak domineerde, en soms ook politici in het algemeen laakten, waren er ook verschillen. *Le Petit Journal* hekelde de Kamer vooral voor het schaden van het Franse belang en de Franse eer, waar volgens de krant juist projecten als de Wereldtentoonstelling en het Panamakanaal positief op afstraalden. *Le Petit Journal* verlangde een sterke, robuuste regering voor Frankrijk, die duidelijk richting gaf en ook op het gebied van wetgeving de leiding nam. Zo'n beetje alles wat dit verlangen dwarsboomde, beschouwde de krant als een politiek van benepen ambities. Boulanger en zijn politieke beweging werden vooral gewaardeerd als een kracht die de boel goed wakker schudde, een noodzakelijke spiegel voor het zelfingenomen republikeinse establishment, dat zo kon worden herinnerd aan de noodzaak van een ferme, vruchtbare politiek. Wat de *Chambre* betreft zaten de generaal en *Le Petit Journal* bovendien grotendeels op dezelfde lijn, al was de krant minder uitgesproken in het eisen van grondwettelijke herziening.

In de politieke commentaren van *Le Petit Journal* klonk een constante bewondering voor 'het volk' door, dat de krant dikwijls contrasteerde met afgevaardigden of politici in het algemeen. Dat volk was ijverig, spaarzaam, standvastig, wijs. En niet in de laatste plaats, onberoerd door alle Parijse agitatie (ook *Le Temps* beweerde dit) en corruptie. Zichzelf dichtte de krant een neutrale rol toe: die van scheidsrechter, een partij zonder belangen op het spel, zonder voorkeuren, die alleen objectief beschreef wat hij waarnam, zonder zich te bekommeren om bepaalde invloeden. Voor *Le Petit Journal* was deze nadruk op de eigen onpartijdigheid, waarachter ongetwijfeld ook commerciële motieven schuilgingen, een geloofsartikel. In werkelijkheid cultiveerde *Le Petit Journal* een specifiek publiek van (niet

fabrieks) arbeiders en lage middenklasse en was allesbehalve neutraal. Het Panamaschandaal illustreert dat nog het beste. Dat vormde voor *Le Petit Journal* niet alleen aanleiding om eerdere kritiek te herhalen: de zwakte en corruptie van de *Chambre*, die geen sterke regering kon garanderen en niet tot de bodem van het schandaal wilde gaan; de oneerlijkheid en incompetentie van politici, die er andere morele standaarden op nahielden dan het volk; het verval en de ziekte van Frankrijk; het eerlijke volk. Het voegde hier nieuwe, populistische thema's aan toe, zoals de buitenlandse intriges en de Frankfurtse binnendringers die Frankrijk zouden leegzuigen, zonder dat het republikeinse politieke establishment het land had weten te beschermen. Alle pijlen werden daarnaast op Clemenceau gericht, die de krant als een funeste invloed beschouwde. De enige uitweg uit de ellende waren verkiezingen.

Voor *Le Temps* was het belangrijkste bezwaar jegens de *Chambre* dat die geen behoorlijke conceptie van het algemeen belang zou hebben en te verdeeld was: het ontbrak haar aan de juiste mentaliteit en politieke zeden. Met hun voorkeur voor ideologische thema's – de beruchte 'hersenschimmen' – als een scheiding tussen kerk en staat en constitutionele herziening zouden met name de *radicaux* deze gebrekkige politieke antenne en de afwezigheid van een fatsoenlijke publieke geest belichamen. Een dergelijke geest zou in ieder geval een gedisciplineerde oppositie met zich meebrengen, die niet met politiek rechts heulde om een andere republikeinse factie te dwarsbomen, en een regering en Kamer die een scherper idee hadden van het algemeen belang, te beginnen met praktische, economische wetten. Ook zou hij verhinderen dat de benepen eigen- of partijbelangen, dogma's en agitatie de boventoon voerden. De afwezigheid van deze zo onontbeerlijke publieke geest gold volgens *Le Temps* overigens niet alleen voor afgevaardigden of politici: zij betrof alle Fransen, wier zeden immers onder andere regimes waren gevormd dan het republikeins-democratische. De institutionele vooruitgang was uit de pas gaan lopen met de morele en maatschappelijke. In Frankrijk zou daarom nog een vleugje sympathie voor het caesarisme bestaan.

Duidelijker dan *Le Petit Journal* benadrukte *Le Temps* dat de parlementaire Republiek niet het probleem was, maar individuen, en dat die Republiek de beste waarborgen bood tegen het vertrappen van de vrijheden. Republicanisme stond in deze context synoniem voor de geleidelijke, progressieve ontwikkeling van het land door hervormingen in plaats van door aanpassing van de constitutie. Dáárin school volgens *Le Temps* het gevaar van Boulanger: de herziening die hij beoogde zou Frankrijk regelrecht naar de dictatuur voeren. Omdat de Republiek voor *Le Temps* boven ieder verwijt stond, schoot de krant in cristijd direct in de verdedigingsstand en focuste op diegenen die het ervan verdacht de republikeinse instituties te

willen ondermijnen. Die instituties stonden voor *Le Temps* los van kwesties als de Wilson- en Panamaschandalen. Althans, waar het corruptie betrof. Ondanks de analytische inslag besteedde *Le Temps* nauwelijks aandacht aan de politieke of economische krachten die die corruptie aanwakkerden of aan de banden tussen politiek en media, noch aan corruptie *binnen* die sectoren. Het taxeerde het Panamaschandaal enerzijds vooral als een juridisch probleem waarover de rechtbanken dienden te oordelen, anderzijds als een gevolg van de gewraakte politieke incompetentie. Het schandaal, door de vijanden van het republikeinse bestel uitgebuit, illustreerde zodoende het gebrek aan de juiste politieke zeden.

De derde conclusie is van algemenere aard. De politieke kritiek van zowel *Le Petit Journal* als *Le Temps* wijst op een bepaalde onvrede over de democratische praktijk. Het parlementaire bestel werd beschouwd als de nationale soevereiniteit in actie. *Le Temps* schreef dit letterlijk en ook *Le Petit Journal* bepleitte nooit een andere notie. Het parlement gedroeg zich echter niet naar behoren en produceerde niet de resultaten en projecteerde evenmin de eenheid waar de kranten naar verlangden. Een verlangen dat misschien voor een belangrijk deel voortkwam uit de Franse notie van democratie zelf, en in beide gevallen was verbonden met een sterke dosis patriottisme en gevoeligheid voor de reputatie van Frankrijk als natie.

Populistisch valt de kritiek van *Le Temps* niet te noemen. Voor het overgrote deel geldt hetzelfde voor die van *Le Petit Journal*. Er ontbraken een aantal kernaspecten van het fenomeen, zoals de roep om een sterke leider, de roep om meer directe machtsuitoefening door het volk danwel de bewering dat deze of gene factie daarvan de exclusieve vertegenwoordiger was. Toch bestaat er met betrekking tot *Le Petit Journal* ook een grijs gebied. Weliswaar was er geen discours dat een gecorrumpeerde elite tegenover het volk plaatste, maar het idee dat de politieke elite van afgevaardigden met het eigenbelang bezig was en dat liet prevaleren boven het nationale belang, dat bijvoorbeeld wel tot uiting kwam in een prestigeproject als de Wereldtentoonstelling, keerde regelmatig terug. Ook was er sprake van een retoriek waarin politici ongunstig contrasteerden met het volk, dat de krant op een voetstuk plaatste. Het Franse volk werd in wezen gepresenteerd als een onschuldig, hardwerkend, rechtschapen volk, dat door haar politici werd veronachtzaamd, volledig in beslag genomen als die waren door hun onderlinge bonje en gekonkel, en die de politiek compliceerden omdat ze daar baat bij hadden. Zonder het parlementaire systeem openlijk af te vallen droeg *Le Petit Journal* aldus wel bij aan het wijdverbreide wantrouwen daartegen.

Tijdens de Panamacrisis werd het grijze gebied echter verlaten en sloeg de kritiek van *Le Petit Journal* door naar een xenofobisch, antisemitisch nationalisme, verwant aan de versie van het populisme die nationale identiteit centraal stelt, het *populisme identitaire*. De krant legde immers de nadruk op het vermeende ‘buitenlandse’ (Joodse) aspect van de inmenging in ‘Franse’ zaken: de bedreiging voor het collectief, te weten het geschonden, pure Frankrijk, kreeg aldus een duidelijke etnische component. De indringers, Reinach, Herz en Arton, werden althans als buitenlanders beschouwd, die als doel hadden om het land waar ze weliswaar misschien geografisch maar niet werkelijk deel van uitmaakten, te verzwakken en het leeg te roven, terwijl ze daarbij hulp kregen van ‘binnenuit’; van hebzuchtige medeplichtigen die de deur voor hun hadden opengezet.

In Frankrijk en ook elders bestaat de democratische praktijk inmiddels in een andere context. Maar niet alleen de omstandigheden zijn anders: ook de vertegenwoordigende democratie zelf is geëvolueerd. Na de eerste fase (die van het parlementarisme), met daarin een hoofdrol voor notabelen, onderscheidt Manin nog twee historische fases van de vertegenwoordigende democratie.²⁰ Eerst, vanaf het einde van de negentiende eeuw, de ‘*démocratie des partis*’, met een hoofdrol voor politieke partijen als weerspiegeling van stabiele sociaal-economische en culturele verschillen en gesteund door een relatief bestendig electoraat. Vervolgens, met de erosie van deze partijdemocratie vanaf de laatste decennia van de twintigste eeuw, een ‘*démocratie du public*’, waarin niet slechts op kandidaten als voorstanders van een bepaald programma wordt gestemd, maar waar hun persoonlijkheden een essentiële rol zijn gaan spelen en het electorale gedrag varieert naar gelang de thema’s die de verkiezingscampagne domineren. Kiezers lijken hierin eerder te reageren op een keus die hun wordt voorgeschoteld, afhankelijk van factoren die relatief losstaan van het electoraat zelf (in de zin dat ze daar niet of in mindere mate dan voorheen uit voortkomen), dan dat ze met hun politieke stem een sociale of culturele identiteit tot uiting te brengen.²¹

Het is echter de vraag of deze ontwikkeling een dieperliggende kwestie kan verhullen: loopt de vertegenwoordigende democratie inmiddels niet tegen haar eigen grenzen aan?

²⁰ Manin, *Principes du gouvernement représentatif* (Parijs 1995; 2012) 264-286, aldaar vooral 279-286.

²¹ Manin benadrukt (266) dat ‘*gouvernement représentatif*’ of vertegenwoordigende democratie ook in de tweede fase een elitaire aangelegenheid bleef: alleen het type elite verschilde. In het nawoord bij de tweede editie van zijn boek (2012) onderstreept hij voorts dat de overgang van fase twee naar drie niet per se meebracht dat politieke partijen overbodig waren of geen functie meer hadden. Eerder impliceert zij – naast onder meer de genoemde nadruk op persoonlijkheden en een andere betekenis van stemmen voor het electoraat – volgens hem dat die partijen in sommige opzichten, zoals wat betreft de binding van kiezers, aan invloed hebben ingeboet, maar in andere (bijvoorbeeld in het parlement en in verkiezingscampagnes) niet. De democratie draait niet zozeer meer om partijen, als wel dat die partijen aan een voortdurend veranderend electoraat een platform bieden, terwijl niet-geinstitutionaliseerde vormen van politieke participatie (zoals petitie en manifestaties) zijn toegenomen. Manin, *Principes du gouvernement représentatif* (Parijs 2012) 309-327.

Binnen de oude, gevestigde democratieën is de onvrede immers alomtegenwoordig:²² kiezers voelen zich genegeerd, ongekozen actoren zoals internationale organisaties lijken een steeds grotere invloed hebben en de politieke horizon reikt zelden veel verder dan vier jaar, terwijl het besef groeit dat effecten van beleid ook toekomstige generaties zullen treffen.²³ Van de onvrede die mede hiervan het gevolg is, getuigen de opkomst en toenemende invloed van populistische bewegingen en partijen.

De *case study* Frankrijk laat goed zien dat hoewel de historische context en het ontwikkelingsstadium van die vertegenwoordigende democratie verschillen, de frustratie over de democratische praktijk in de jaren 1880 en 1890 van de Derde Republiek deels aanleiding gaf tot dezelfde vragen die ook nu spelen. Die waren dus niet alleen met het Franse republicanisme verbonden, maar zijn fundamenteel, omdat ze gelden voor de democratie als zodanig: hoe kan de democratie het algemeen belang verdedigen en tegelijkertijd speciale belangen accommoderen? Hoe kan iedereen erbij worden betrokken en kan naar ieders ideeën worden geluisterd, terwijl toch rationele besluiten worden genomen? Hoe kan met andere woorden de praktijk van volkssoevereiniteit worden verzoend met haar impliciete beloften (inspraak voor iedereen)? Kortom van wie is de democratie en voor wie bestaat zij eigenlijk? Eén ding staat vast: alleen een formele, institutionele vertegenwoordigende democratie biedt onvoldoende legitimiteit en volstaat niet als uitwerking van de democratische idee.

Wat dit betreft lezen de politieke commentaren gedurende de jaren 1887-1893 samen als één lange historische ervaring. En juist omdat het republikeinse kranten betreft op een moment waarop de Franse institutionele democratie nog jong was en niet geheel geaccepteerd, toont die ervaring aan hoezeer een gevarieerde en uitvoerige kritiek op de democratische instituties tijdloos is, oftewel hoort bij de democratie zelf. Referentie aan de afwezigheid van een robuuste, samenhangende politiek en aan de kloof tussen enerzijds de ware of echte en ook deugdzame natie en anderzijds het politieke establishment lijken hierbij vaste onderdelen van het discours. In Frankrijk, zo toont een vergelijking met boulangistische kritiek bovendien aan, was het kritische vocabulaire wellicht nog meer gemeengoed dan gedacht. Vanaf de jaren 1890 (in Frankrijk al iets eerder, zo zagen we), om de Franse historicus Nicolas Roussellier te parafraseren, confronteerde men de parlementaire democratie

²² Samuel Hayat en Yves Sintomer, 'Repenser la représentation politique', *Raisons Politiques*, 2013 (2), nr. 50, 5-11, aldaar 5-6.

²³ Zoals *Le Petit Journal* het op 7 juni 1888 formuleerde ('La Chambre immobile'): was het niet 'onvoorzichtig en onbezonnen om de toekomst op het spel te zetten om het heden te waarborgen?'

echter niet zozeer meer met een politiek alternatief, maar met haar eigen gebreken.²⁴ Dat tonen de commentaren óók aan. Maar, hoe beperkt en gebrekkig het parlementaire bestel ook was, *Le Petit Journal* en *Le Temps* koesterden uiteindelijk de officiële, republikeinse versie daarvan. In die versie was directe democratie uit den boze. De Republiek, zo meenden ze, was ook met minder vergaande middelen wel te redden van de ondeugdelijke politici die haar bestuurden. Aldus getuigen de kranten – wellicht een beetje tegen wil en dank – van een fenomeen dat onmiskenbaar was en zeker niet specifiek Frans: de hoogtijdagen van de parlementaire democratie.²⁵ Eerder dan een republiek op drift, kunnen we afsluitend stellen, was er sprake van werk en democratie in uitvoering.

²⁴ Nicolas Roussellier, *Le parlement de l'éloquence. La souveraineté de la délibération au lendemain de la Grande Guerre* (Parijs 1997) 17.

²⁵ Vgl. Roussellier, *Le parlement de l'éloquence*, 15-16. Roussellier stelt dat het parlementarisme een belangrijke rol speelde in de beslissende fase van de opbouw van moderne, Europese, homogene natiestaten, en dat in die landen waar het parlement zwak was of helemaal afwezig, dit ten koste ging van de ontwikkeling van de burgermaatschappij ('société civile'); daar bleef de natie fragiel.